

«Ο Ιππόδαμος ο Μιλήσιος και οι φυσιολογικές
παράμετροι της κλασικής κατοικίας»
Πρακτικά XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής
Αρχαιολογίας
Αθήνα 1988
σ. 112-118

Ο ΙΠΠΟΔΑΜΟΣ Ο ΜΙΛΗΣΙΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΦΥΣΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΙ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

Ἄντικείμενο τῶν γραμμῶν αὐτῶν εἶναι ὁ προβληματισμός τῆς κλασικῆς περιόδου γιὰ π ο ι ὶ τ ῆ τ α τῆς κατοικίας. Εἰδικότερα θὰ προσπαθήσω νὰ σκιαγραφήσω τίς φυσιολογικὲς παραμέτρους στὴ δημιουργία τῶν οἰκιστικῶν δομῶν καὶ ἀκόμα πόσο μ' αὐτὸ τὸν προβληματισμὸ συνδέεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιτέκτονα(;) Ἰππόδαμου τοῦ Μιλήσιου.¹

Οἱ χαρακτηριστικὲς ἔννοιες, ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τίς πηγές τῆς κλασικῆς περιόδου γιὰ νὰ υποδηλώσουν τὰ κριτήρια τῆς ὀρθῆς ὀργανωμένης κατοικίας, δὲν εἶναι μορφολογικό-ἀρχιτεκτονικὲς ἢ κατασκευαστικὲς, οὔτε σχετίζονται μὲ ἀρχεὺς αἰσθητικῆς καὶ ἀναλογιῶν. Ἡ πρώτη ἔννοια, ποὺ κυριαρχεῖ καὶ στίς δύο κλίμακες — τὴν πολεοδομικὴ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ — εἶναι ἡ ὕ γ ι ε ι α. Σὲ μὴ μόνον σχετικὴ παράγραφος τοῦ Ἀριστοτέλη² γιὰ τὴν πόλη, ἡ λέξη ὕ γ ι ε ι α καὶ τὸ παράγωγό της (ὕγιαινος) ἐπαναλαμβάνονται 4 φορές, ἐνθὲ ἐκείνη τῆς ἀσφάλειας μόνον 2. Γιὰ τὴν ἐπι μέρους κατοικία, ἡ ὕγιαια ἔρχεται ἐπίσης πρώτη μὲ δευτέρη τῆ λέξη εὐημερία, ἐνθὲ παράλληλα σὲ ἄλλα σχετικὰ κείμενα³ τῆς κλασικῆς περιόδου ἀναφέρονται ὡς θ ε μ ε λ ι α κ ᾶ χαρακτηριστικὰ τῆς κατοικίας τὰ ἐπίθετα ὁ δ ὶ ς = εὐχάριστος καὶ χ ρ ῆ σ ι μ ο ς.

Ἡ ἔννοια τῆς ὕ γ ι ε ι α ς, ὅπως τὴν κατανοεῖ ἡ κλασικὴ περίοδος, φθάνει σὲ μᾶς ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν γιατρῶν. Ἡ ὕ γ ι ε ι α στὸν κύκλο τῆς Ἱπποκρατικῆς Σχολῆς ὀρίζεται καὶ ταυτίζεται μὲ τὴν «ἰσονομία», δηλ. «τὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων ὑγροῦ καὶ ξηροῦ, ψυχροῦ καὶ θερμοῦ»⁴ καὶ ἄλλων παρόμοιων ἀντίθετων δυνάμεων. Ἡ ἐπικράτηση

1. Πρβλ. P. B. Falciari, *Ippodamo di Mileto, Architetto e Filosofo, una ricostruzione filologica della personalità* (Firenze 1982), ὅπου καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς νεώτερης βιβλιογραφίας καὶ τῶν ἀρχαίων πηγῶν σχετικὰ μὲ τὸν Ἰππόδαμο.

2. *Πολιτ.*, 1330a + b, *Οἰκισμ.*, I, VI, 1345a, 25 κ.λ.

3. Π.χ. Ἀριστ., *Πολιτ.*, 1330b22, *Ξενοφ.*, *Ἀπομνηρ.*, III, VIII, 8-9.

4. Πρβλ. Δ. Λυπουρέλης, *Ἱπποκρατικὴ ἱατρική*, *Ἔσχατος*, *Περὶ ἰσχύς εὐδαιμονίας*, *Περὶ ἀέρος ἐδάτους τῶν*

της μὴς ἀπὸ αὐτῆς τῆς δυνάμει (μοναρχία) εἶναι αἰτία τοῦ γεννᾶ τὴν ἀρρώστια, «Ἐντίθετα ἡ ὑγεία βασίζεται στὴ σύμμετρη ἀνάμειξη τῶν ποιοτήτων»,⁵ τοῦ ἐκφράζονται μὲ τῆς ἀναφερθεῖσες ἀντιθετικές δυνάμεις.

Τὴν ἴδια λέξη καὶ ἀσφαλῶς μὲ τὸ ἴδιο ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο, χρησιμοποιεῖ, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνοντας τῆς προδιαγραφῆς τοῦ γιὰ τὴν ὀρθὴ ὀργάνωση τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῆς κατοικίας. Οἱ προδιαγραφῆς αὐτῆς ἢ οἱ φυσιολογικῆς παράμετροι τῆς κατοικίας, μποροῦν ν' ἀναλυθοῦν καὶ νὰ ἐντοπισθοῦν σὲ τέσσερα θεμελιακὰ στοιχεῖα: τὸ ἔδωφορ, τὸν ἡλιο, τὸν ἀέρα καὶ τὸ νερό. Ἀπὸ τῆς διεργασίης τους, ἂν δηλαδὴ ὁροῦν «ἰσονομο» ἢ ὄχι, ἂν βρίσκονται σὲ ὀρθὴ ἀναλογία ἢ συσχέτιση, ἐξαρτᾶται ἡ ὑγεία τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῆς κατοικίας.

Ὁ γιατρός Ἱπποκράτης καὶ ὁ φιλόσοφος Ἀριστοτέλης, ταυτιζόμενοι στὸ σημεῖο αὐτό, θεωροῦν ὅτι ἡ ἐπιστήμη, τοῦ παρέχει τὴ σχετικὴ ἐμπειρία καὶ γνώση, εἶναι ἡ μεταερωλογία ἢ ἡ ἀστρονομία, τοῦ ὡς ἐννοίης ταυτίζονται περίπου σὲ κείνη τὴν περίοδο. Ὅταν, λοιπόν, γιατροὶ καὶ φιλόσοφοι ἀναφέρονται στῆς φυσιολογικῆς παραμέτρους τῶν οἰκιστικῶν συγκροτημάτων καὶ διατυπώνουν μὲ βάση αὐτῆς τῆς παραμέτρους ὁ καθένας παρεμφερῆ συμπεράσματα, μὴ ὄντας ὁμοῦ οἱ ἴδιοι οἱ δημιουργοὶ τοῦ κτισμένου περιβάλλοντος, εἶναι λογικὸ νὰ περιμένουμε ὅτι οἱ τελευταῖοι εἶναι ἐκείνοι τοῦ κατ' ἐξοχίην θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ πορίσματα τῆς μετεωρολογίας στὴν καθημερινὴ δουλειά τους. Στὸ σημεῖο αὐτό, παρ' ὅλη τὴν ἐμμονὴ καὶ ὄχι μονοσήμαντὴ τεκμηρίωση τοῦ ἔχουμε, θάθελα νὰ σταθῶ στὸ πολυσυζητημένο θέμα τοῦ Ἱπποδάμου τοῦ Μιλησίου, τοῦ ἡ ἔρευνα τῶν δύο τελευταῖων αἰώνων ἔχει ἐξαντλητικὰ ἀναλύσει, μεγεθύνοντας ὑπερβολικὰ ὀρισμένες ἰδιότητες, τοῦ τοῦ ἀποδίδονται ἀπὸ τῆς ἀρχαίης πηγῆς καὶ ἀναφέρονται ἀπλῶς ἄλλης, τοῦ ἴσως ἀποδειχθοῦν σημαντικότερες. Βέβαια τὸ θέμα εἶναι πολὺ ἐκτεταμένο καὶ δὲν μπορεῖ στὰ χρονικὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης νὰ παρουσιασθῆ ὅλη ἡ σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία.⁶ Σημειῶνω μόνον τὰ βασικὰ σημεῖα: ὁ 19ος αἰώνας καὶ ἄρκετοι ἐρευνητῆς τοῦ 20οῦ θεωροῦν τὸν Ἱπποδάμο ἀναμφισβήτητο πολεοδομὸ καὶ ἐπινοητὴ τοῦ ὀρθογωνίου πολεοδομικοῦ συστήματος. Ἀκόμα καὶ σήμερον ὡς «Ἱπποδάμειο» σύστημα θεωρεῖται ὁ κἀνναβος στῆς διάφορες παραλλαγῆς καὶ ἀποκλίσεις του. Ὅταν σιγὰ σιγὰ τ' ἀρχαιολογικὰ εἰρήματα καὶ ἡ καλύτερη γνώση τῆς ἱστορικῆς πολεοδομίας σὲ παγκόσμιο πλαίσιο, ἐδειξαν ὅτι ὁ κἀνναβος καὶ ἡ κανονικὴ ἢ ὀρθογωνικὴ ὀργάνωση τῶν οἰκιστικῶν συγκροτημάτων ὀπῆρχε καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., τότε ἡ ἔρευνα ἐπιδίωξε νὰ ἐντοπίσει τὴν προσφορὰ τοῦ Ἱπποδάμου σὲ μιὰ ἰδιαίτερη γεωμετρικὴ ὀργάνωση μίση στὸ πλαίσιο τοῦ κἀνναβου. Φαίνεται ὁμοῦ πὸς καὶ αὐτὴ ἡ δυνατότητα δὲν λύνει τὸ πρόβλημα. Καὶ οἱ τρεῖς πόλεις τοῦ ἀποδόθηκαν στὸν Ἱπποδάμο, ὁ Πειραιῆς (δεκάετια 470 π.Χ.), οἱ Θούριοι (444 π.Χ.) καὶ ἡ Ρόδος (408 π.Χ.), ἄλλὰ καὶ ἄλλης σύγχρονες μ' ἐκείνας ἰδρύσεις, δὲν φαίνεται νὰ παρουσιάζουν κά-

ποιε, *Προσωπικὸς*, ἐπιλογή, κείμενο-μετάφραση, σημειώσεις (Θεσσαλονίκη 1972), 35, 36, ὅπου περιτίθενται τὰ σχετικὰ κείμενα καὶ ἐπιχειρεῖται μιὰ ἐξαιρετὴ ἀνάλυση. Στὸς φίλους φιλόλογους F. Preisshofen, Γρ. Σημάκη καὶ Δ. Λυπουρλή, τοῦ συζητήσαν μαζί μου πολλὰ σημεῖα αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης, ἐκφράζω τῆς θερμῆς μου ἀγχαριστίας.

5. Δ. Λυπουρλή, ὁ.π., 35/36.

6. Πρβλ. J. Szida, Hippodamos von Milet, *Bonner Jahrbücher*, Band 180, 1980, 31-44, ὅπου συζητῶνται οἱ κυριότερες θέσεις τῆς νεότερης ἔρευνας (von Gerkan, Martin, Castagnoli, Lavendan, Burns, Wycherley, Rykhwert κ.ἄ.) σχετικὰ μὲ τῆς ἰδιότητες τοῦ Ἱπποδάμου.

ποιο πλανιμετρικό χαρακτηριστικό τόσο ιδιαίτερο, πού να διαφέρει αίσθητά από την όργάνωση της Μιλήτου (479 π.Χ.). Ή ίδια ή Μιλήτος όμως δεν φαίνεται να μπορεί να είναι έργο του Ίππόδαμου (αν γεννήθηκε στο 500 π.Χ., ήταν πολύ νέος για να έχει ανάλαβει ένα παρόμοιο έργο). Έτσι τελευταία υποστηρίχθηκε, και μάλιστα με αρκετά επιχειρήματα, ότι όλη αυτή η υπερτονισμένη παλαιότερη και σιγά σιγά ολοένα σμικρυνόμενη πολεοδομική ιδιότητα και δράση του Ίππόδαμου, δεν ανταποκρίνεται καθόλου στην αλήθεια και αποτελεί απλώς προβολή λίγο πολύ της επαγγελματικής εικόνας του αρχιτέκτονα του 19ου και 20ού αί. στην αρχαιότητα. Σύμφωνα με την τελευταία αυτή θέση⁷ ο Ίππόδαμος δεν υπήρξε αρχιτέκτονας (αφού τίποτα δεν φαίνεται να έχει κτίσει), ούτε σχεδιαστής ή γεωμέτρης οίκισμῶν πρωτότυπος (αφού δεν επινόησε ούτε καν συστηματοποίησης τον κένναβο), ούτε θεωρητικός της πολεοδομίας (αφού το έργο του πού σχολιάζει ο Ἀριστοτέλης⁸ είναι βέβαια θεωρητικό, αλλά ανήκει στην περιοχή της πολιτειολογίας και όχι της πολεοδομίας). Έτσι, έρευνες και πορίσματα δύο αιώνων περίπου φαίνεται να καταλήγουν να αφαιρούν από τον Ίππόδαμο όλες αυτές τις ιδιότητες και να το αφήνουν την ιδιότητα του πολιτειολόγου⁹ (πού κανείς δεν άμφισβητεί, ή του φιλοσόφου) και εκείνη του *μετρωολόγου*.

Μετά απ' αυτά, νομίζω ότι το πρόβλημα «Ίππόδαμος ο Μιλήσιος» αποκτά νέες προοπτικές. Γιατί παρα τις όποιεσδήποτε μέχρι τώρα καταλήξεις της σύγχρονης έρευνας, οι μαρτυρίες των πηγών της κλασικής περιόδου πού βρίσκονται πλησιέστερα στα πράγματα έξακολουθούν να παραμένουν αξιόπιστες. Είναι χρήσιμο, έτσι, να σχολιάσουμε με συντομία τις κύριες πηγές πού έχουμε στη διάθεσή μας, δηλ. τα χωρία του Ἀριστοτέλη και εκείνο του Ἀριστοφάνη στους *Όρνιθες*.

Ο Ἀριστοτέλης, λοιπόν, γράφει ότι ο Ίππόδαμος παρουσίασε κάποιο έργο σχετικά με το άριστο πολίτευμα. Σ' αυτό το θεωρητικό του πόνημα διατύπωνε κανόνες όργάνωσης ενός κράτους, πού του δίνουν τον χαρακτηρισμό του «πολιτειολόγου». Αναφέρει όμως ο Ἀριστοτέλης μία ακόμα ιδιότητα του Ίππόδαμου: *λόγος δέ και περί τήν άλλην φύσιν είναι βονλόμετρος*.¹⁰ Στηριζόμενοι σ' αυτή τή φράση και ένδεχομένως και σε άλλες, άγνωστες σέ μᾶς πηγές, πολύ μεταγενέστεροι έγκριτοι λεξικογράφοι, όπως ο Ἡσύχιος¹¹ (5ος ή 6ος αί. μ.Χ.) και ο Φώτιος¹² (9ος αί. μ.Χ.) όνομάζουν τον Ίππόδαμο «*μετρωολόγο*». Σημειώνει ακόμα ο Ἀριστοτέλης στην ίδια παράγραφο, ότι ο Ίππόδαμος είχε έντυπωσιάσει τό περιβάλλον του, γιατί έτρεφε πολλά μαλλιά και ακόμα γιατί είχε μά έσθήτα εύτελή αλλά ζεστή, πού τή φοροδσε χειμόνα-καλοκυίρι, δηλ. και στό κρύο και στη ζέστη. Τα έξωτερικά του αυτά γνωρίσματα έχουν κατανοηθεί από τή σύγχρονη έρευνα ως πρόθεση του Ἀριστοτέλη να υπογραμμίσει στον χαρακτήρα του Ίππόδαμου τό στοιχείο του παρὰζενου και του έντυπωσιακού. Ταυτόχρονα όμως θά πρέπει να

7. J. Szidaί, ό.π., 43/44.

8. *Πολιτ.*, 1267.

9. Σε μία παρόμοια γενική εικόνα ενός φιλοσόφου και αρχιτέκτονα (χωρίς ν' αναλάβει κριτικά όμως τά προβλήματα τά σχετικά με την αρχιτεκτονική ή πολεοδομική ιδιότητα του Ίππόδαμου) καταλήγει και ή P. B. Falciaί, ό.π., όποσημ. 1.

10. *Πολιτ.*, 1267b28/29.

11. Ἡσύχιος, *σ' Ίπποδάμου τέρματι: τῶν Πειραιῶ Ἰπποδάμου ... ὁ και μεταωρολόγος...*

12. Φώτιος *σ... ἦν δέ Ἰπποδάμου Ἐφρωσσόντος Μιλήσιος ἢ Θεόφωτος μεταωρολόγος...* Ἐνδιαφέρον είναι ότι και οι δύο λεξικογράφοι άναίεραρον ὡς μόνη ιδιότητα εκείνη του μεταωρολόγου.

ποίμε ότι τα ιπποδάμεια αυτά χαρακτηριστικά κρέβουν και πορίσματα «μετεωρολογικά», αν τα συσχετίσουμε με τις έμπειρίες των γιατρών και τον όρισμό της *ύ γ ι ε ί α ς* ως *ί σ ο ρ ρ ο π ί α ς* αντίθετων δυνάμεων, *έδδ θ ε ρ μ ο θ* και *ψ υ χ ρ ο θ*.

Έδδ θά πρέπει να κάνουμε μιá παρέμβαση για να συσχετίσουμε τις πληροφορίες αυτές του Άριστοτέλη με την έννοια της *μ ε τ ε ω ρ ο λ ο γ ί α ς*¹³ στον 5ο αι. π.Χ. και μάλιστα στις δεκαετίες μέχρι το 430 π.Χ., που έντοπίζεται και η δράση του Ίπποδάμου. Όπως σημειώθηκε ήδη, οι έννοιες αυτές καλύπτουν την έρευνητική δραστηριότητα, που έχει Ιωνική την προέλευση και άνοφύρεται στά καιρικά και κλιματολογικά φαινόμενα ενός τόπου. Σιγά σιγά επεκτείνεται και σέ άλλα φαινόμενα που έντοπίζονται μεταξύ «ούρανοθ και γής», τά «μετέωρα» (άπό τή ρίζα *άήρ*, *μ ε τ - ή ο ρ - ο ς*), και άποκτά τελικά και θρησκευτικό ή κοσμοθεωρητικό περιεχόμενο. Τό τελευταίο φαίνεται ότι στάθηκε μοιραίο για την άπροσκοπη άποδοχή του νέου αυτού έπιστημονικού κλάδου στην άθηναϊκή κοινωνία: είναι γνωστό τό έπεισόδιο με τον Άναξαγόρα, τον όρθολογιστή και φυσικό φιλόσοφο άπό την Ίωνια, ό όποιος κατηγορήθηκε γύρω στο 430 π.Χ. ως άσεβής και άθεοθ άπό τή συντηρητική άθηναϊκή κοινωνία, έξ αιτίας μετεωρολογικών του παρατηρήσεων για τον ήλιο, που τον χαρακτηρίσε *μέθρον διάπερον*.¹⁴ Μετα τό έπεισόδιο αυτό φαίνεται ότι σημειώνεται μιá άλλαγή συμπεριφορής του άθηναϊκού κοινού πρós τους «μετεωρολόγους», που γίνονται αυτοί και οι ίδέες τους αντίκειμενα διακομώδησης ή ύποτίμησης γενικά. Ό Εύριπίδης,¹⁵ ό Άριστοφάνης, ό Πλάτων¹⁶ και άκόμα και ό Ξεφών¹⁷ τους σχολιάζουν σκωπτικά ή περιφρονητικά θέλοντας να καυτηριάσουν άκρότητες ή να κολλυκίσουν ένα συντηρητικό κοινό, που ένιωθε να τοθ θιγουν τις άπλοϊκές παραστάσεις του για τοθ θεοθ, τά φυσικά φαινόμενα και τά υπεργήινα ή τά «μετέωρα» πράγματα. Η ένταση όμως με την όποία διατυπώνεται αυτή ή αντίδραση και ή αντίθεση φανερόνει και την *έ ν τ ύ π ω σ η* που πρέπει να είχε δημιουργήσει ή νέα αυτή έπιστήμη, πριν δεχθεί την όξότατη αυτή κριτική. Χαρακτηριστικότερη είναι ίσως ή διακομώδησή της άπό τον Άριστοφάνη στις *Νεγέτες* και στοθς *Θουίτες* (που γράφτηκαν τό 414 π.Χ.). Τό σχετικό χωρίο των *Θουίτες*¹⁸ μθς ένδιαφέρει άμισα, γιατί σχετίζεται με τό σχετίασμό της «Νορελοκοκκυγίας» και έμμεσα με την ιδιότητα του Ίπποδάμου.¹⁹ Ήρωθς *έδδ* είναι ό άστρονόμος και γεωμέτρης Μέτων, δηλ. «μετεωρολόγος» κι αυτόθ, όπως κι ό Ίπποδάμος. Μέχρι τώρα ή έρευνα κατανοοίσε αυτό τό χωρίο ως σатиρα του πολεοδομικού σχεδίου ως πρós τή γεωμετρική του χάραξη, ένθ τό νόημά του φαίνεται να είναι ερύτερο: συγκεκριμένα, ό Άριστοφάνης βάζει τον Μέτονα ανά γεωμετρήσει τον άέρα», που κατά τή γνώμη μου συνιστά ένα ιδιοφυές λογοπαίγνιο, όπου άναμειγνύεται ή *π ο λ ε ο δ ο μ ί α*, δηλ. ό άέρας ως έναέριος χώρος, επάνω στον όποίο θά κτισθεί ή Νορελοκοκκυγία, και ή *μ ε τ ε ω ρ ο λ ο γ ί α*, δηλ. ή «γεωμέτρηση» των άνέμων ή,

13. Για την έννοια πρβλ. W. Capelle, *Μετεωρολογία*, *Philologus* 71, 1912, 428.

14. W. Capelle, ό.π., και D. E. Gerstenson και D. A. Greenberg, *Anaxagoras and the Birth of Physics* (N. York 1964), 346 κ.έ.

15. *Έρωτα*, 910.

16. *Φαίδρος*, 170α.

17. *Άπομνημ.*, IV 7,5 κ.έ.

18. Στιχ. 995-1005.

19. Οι περισσότεροι άπό τους νεότερους συγγραφείς που άσχολήθηκαν με τον Ίπποδάμο ως πολεοδόμο, συσχετίζουν τό χωρίο αυτό του Άριστοφάνη για τον Μέτονα με τό Ίπποδάμιο σύστημα. Πρβλ. και A. Kriczis, *Greek Town Building* (Athens 1965), 65.

μ' άλλα λόγια, ἡ χωροθέτηση τῆς πόλης ὡς πρὸς τοὺς ἀνέμους. Τὸν βάζει ἀκόμα νὰ φτιάξει μιὰ πόλη «κυκλοτετράγωνη», ἔτσι ὥστε «καὶ σὺν ὑπὸ ἀστέρι, ποῦ τὸ ἴδιο εἶναι στρουγυλῶ, νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ παντοῦ σὲ ὀρθή γωνία λαμπερὲς ὀκτίνες». Ἐνῶ ἀκόμα εὐρηματικό λογοποιήγιο σχετικό μὲ τὸν ἡλιασμό τῆς νέας πόλης. Τέλος καὶ ἡ παρατήρησή του σχετικά μὲ τὴ μορφή τοῦ ἀέρα, ἐπάνω στὸν ὁποῖο θὰ κτισθεῖ ἡ Νεφελοκοκκυγία («ὁ ἀέρας, βλέπεις, εἶναι στὸ σχῆμα ὀλόκληρος πάνω κάτω σὺν γύστρα»,²⁰ δηλ. ὄχι ἐπίπεδος). Δὲν μπορεῖ νὰ μὴν συσχετίζεται μὲ τὶς προδιαγραφές τῶν «μετεωρολόγων» γιὰ τὴν ἐπιλογή τῆς κατάλληλης μορφῆς ἐδάφους γιὰ τὴν ἰδρυση μιᾶς νέας πόλης. Ὁ ἀέρας, ὁ ἥλιος καὶ ἡ μορφή τοῦ ἐδάφους (ὁ τόπος) εἶναι ὅμως τὰ τρία ἀπὸ τὰ τέσσερα (τὸ τέταρτο εἶναι τὸ νερὸ) θεμελιακὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὴ σωστή ἐπιλογή, συσχέτιση, καὶ ποσολογία τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἡ ὑγιεινὰ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῆς κατοικίας, ὅπως εἶδαμε.²¹ Εἶναι τὰ θέματα ἀκριβῶς μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται οἱ «μετεωρολόγοι», οἱ ὁποῖοι συμβαίνει τὴν περίοδο αὐτὴ νὰ παρεξηγοῦνται καὶ νὰ σατιρίζονται στὴν Ἀθήνα. Γιατί δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ ὁ Ἀριστοφάνης νὰ σατιρίζει ὑπὲρ τὸν κάρναβο, ἕνα σύστημα παλιὸ ἤδη καὶ καταζημιωμένο, ἀλλὰ τὶς ἐπίκαιρες θεωρίες τῶν «μετεωρολόγων» σὲ ἕμψη συσχέτιση μὲ τὰ οἰκιστικὰ προβλήματα, καὶ φυσικὰ τὸ ὀρθογώνιο σύστημα, ποῦ ἦταν πιά ἡ καθιερωμένη σχετικὴ πρακτικὴ.

Μ' αὐτὴ τὴ θεώρηση μποροῦμε, νομίζω, νὰ κατανοήσουμε καὶ τὸ ἄλλο ἐπίμαχο χωρίο τοῦ Ἀριστοτέλη,²² ποῦ τόσο ἀπασχόλησε τὴ νεότερη ἐρευνα. Ἡ πασίγνωστη φράση εἶναι: *ἡ δὲ τῶν ἰδίων οἰκίσεων διάθεσις ἡδίων μὲν νομίζεται καὶ χρησιμότερα πρὸς τὰς ἄλλας πράξεις, ἢ κατὰ τὸν νεώτερον καὶ τὸν ἱπποδάμειον τρόπον*. Ὅλοι σχεδὸν οἱ μέχρι τώρα ἐρευνητῆς, παρὰ τὴ δυσκολία ποῦ τοῖς δημιουργοῦσε ὁ σύνδεσμος καὶ ἰ (καὶ τὸν ἱπποδάμειον τρόπον), κατέληξαν νὰ δέχονται ὅτι πρόκειται γιὰ ἔμφυση ἢ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλη δυνατότητα ἐρμηνείας ἀπὸ τὸ νὰ τὸ μεταφράσουν «κατὰ τὸ νεώτερο, δηλ. τὸν ἱπποδάμειο τρόπον», ταυτίζοντας ἔτσι τὸν «νεώτερον» μὲ τὸν «ἱπποδάμειον τρόπον» καὶ ἀντιπαραθέτοντας αὐτὸν τὸν τρόπο μὲ ἐκεῖνον «κατὰ τὸν ἀρχαῖον χρόνον» (δηλ. τὴν ὀργάνωση χωρὶς κάρναβο). Κι ἐδῶ νομίζω ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλες δυνατότητες γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀριστοτελικῆς φράσης: ἡ διαμόρφωση τῶν κατοικιῶν («ἡ τῶν ἰδίων οἰκήσεων διάθεσις») λέει ὁ Ἀριστοτέλης, γίνεται πιὸ εὐχάριστη καὶ πιὸ πρακτικὴ («ἡδίων καὶ χρησιμότερα») — τὰ δύο ἐπίθετα ἀφοροῦν φυσικὰ στὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τῆς κατοικίας καὶ ὄχι τὴν ἐξωτερικὴ τῆς ὄψη ὑπὸ αἰσθητικῆς πλευρᾶς, ἀφοῦ ξέρομε ὅτι τὸ κλασικὸ σπίτι ἐξωτερικὰ δὲν παρουσιάζει παρόμοιο ἐνδιαφέρον — ὅταν εἶναι «αὐτόματος» σύμφωνα α) μὲ τὸν «νεώτερον» καὶ β) μὲ τὸν «ἱπποδάμειον τρόπον». Δηλ. μὲ τὸ πολεοδομικὸ σύστημα τοῦ κάρναβου (= «νεώτερος τρόπος») ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πλέον — ἔτσι τοῦλάχιστον λέει τὸ κείμενο — μὲ ἄλλα χαρακτηριστικὰ ποῦ περικλείονται στὸν «ἱπποδάμειον τρόπον». Βέβαια ἡ ἄτυχία μας εἶναι ὅτι τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Ἀριστοτέλη μᾶς δίνει τὸ ὄνομα, ὄχι ὅμως καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ «ἱπποδάμειου τρόπου». Σίγουρα ὅμως τὸ περιεχόμενό του δὲν βρίσκεται, ὅπως ἤδη λέχθηκε, σὲ κάποιο ἐξειδικευμένο γεωμετρικὸ σχῆμα τοῦ «νεώτερου τρόπου», γιατί τὰ μετὰ τὴ Μίλητο πολεοδομικὰ σχέδια, ποῦ ξέρομε ἀπὸ τὶς ἀνυσκαφές (Πειραιᾶ, Ροδου, Ὀλύμπου, Πέλλας,

20. Ἡ ἀπόδοση τῶν στίχων αὐτῶν σὲ νεοελληνικὴ προέρχεται ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Φ. Κασσιῶδη, *Ἀριστοφάνης: Ὁμηθεύς, ἱστορικὴ ἐκδοχή* (Ἀθήνα 1974), 187-9.

21. Πρβλ. Δ. Λυπουρλάς, ὁ.π., ὁποσημ. 4.

22. *Πολιτ.*, 1330b2 κ.έ.

Πριήνης κ.ά.), δὲν διαφοροποιούνται στις ἀρχές τῆς γεωμετρικῆς καὶ ἀκόμα τῆς λειτουργικῆς τοῦ ὀργάνωσης (κάννυθος, ὁμαδοποίηση δημόσιων χώρων, ἀγορά, νησίδες κατοικιῶν κλπ.) σὲ βαθμὸ πού νά δικαιολογοῦν τὴ σαφῆ διάκριση πού κάνει ὁ Ἀριστοτέλης σὲ «νεότερον» καὶ «ἰπποδάμειον τρόπον». Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση συνηγορεῖ ἀκόμα καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἰπποδάμος δὲν ἀναφέρεται ποθενιᾶ ὡς «γεωμέτρης». Ἡ μόνη λοιπὸν πληροφορία, πού μπορεῖ νά ἀξιοποιηθεῖ ὡς σίγουρη συμβολὴ τοῦ Ἰπποδάμου στὸ πρακτικὸ πολεοδομικὸ ἐπίπεδο, φαίνεται νά εἶναι ἡ ιδιότητά του ὡς «μετεωρολόγου». Ἐδῶ ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Ἰπποκράτης²³ στὸ *Περὶ ἀέρων ἐδάτων τάτων ἔργον* του (γυμνῆνο γύρω στὸ 430 π.Χ.), ὁπῶς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης²⁴ καὶ ὁ Ξενοφῶν²⁵ λίγο ἀργότερα, διατυπώνουν γενικὲς προδιαγραφὲς οἰκιστικοῦ περιεχομένου καὶ ἀκόμα κριτήρια καὶ ἀπαιτήσεις γιὰ τὴν ιδιωτικὴ κατοικία εἰδικότερα («ὕψισια, «εὐήμερία», «ἡδὺς καὶ χρήσιμος οἰκήσις»), πού ἔχουν τὴν ἀφετηρία τους στὴ μετεωρολογία. Οἱ ἔννοιες ὅμως αὐτὲς ἐμφανίζονται ἀκριβῶς στὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Ἰπποδάμο.²⁶ Ἐτσι, ἡ πιθανότητα νά εἶναι ὁ Ἰπποδάμος ὁ εἰδικὸς ἐγκέφαλος γιὰ τὸ σχεδιασμὸ μιᾶς πόλης ἀναφορικὰ μὲ τὸ λεπτὸ καὶ περίπλοκο θέμα τῶν φυσιολογικῶν παραμέτρων ἢ τῆς «μετεωρολογίας» κερδίζει, νομίζω, ἔδαφος. Σάν ἕνας τέτοιος εἰδικὸς εἶναι ἐπιτέλως φυσικὸ, παρ' ὅλο πού ἦταν ξένος, νά μπεῖ ὡς ὁ ἐξ Ἴωνίας εἰδήμων στὴν ὁμάδα τῶν Ἀθηναίων τεχνικῶν καὶ γεωμετρῶν, πού ξέρουμε ὅτι ἀνέλαβε τὴν οἰκιστικὴ ὀργάνωση τοῦ Πειραιᾶ,²⁷ γιὰ νά συνεισφέρει τὰ πορίσματα μιᾶς νέας καὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀκόμα ἀσφαλῶς ἐντυπωσιακῆς ἐπιστήμης στὴ δημιουργία μιᾶς νέας πόλης, στὴν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι, ξέρουμε, ὅτι ἤθελαν νά προσελκύσουν ἐμπόρους καὶ ναυτικούς,²⁸ ἀνθρώπους δηλ. εἰσπορευοὺς καὶ μὲ ἀπαιτήσεις γιὰ ἄνετες καὶ ὑγιεινὲς κατοικίες.

Ἄν ἡ προσέγγισή μας στὴ διακρίβωση τῆς πραγματικῆς προσφοράς τοῦ Ἰπποδάμου δὲν μπορεῖ νά προχωρήσει περισσότερο μὲ τις ὑπάρχουσες γραπτὲς καὶ ἀνυσκαφικὲς μας πληροφορίες, ἡ ἀναμφισβήτητη ὑπαρξὴ «μετεωρολογικοῦ προβλήματος» πού ἐμφανίζεται στὶς προδιαγραφὲς καὶ τὶς παρατηρήσεις τῶν διαφόρων συγγραφέων τῆς κλασικῆς περιόδου, μπορεῖ νά συσχετισθεῖ μὲ τ' ἀνυσκαφικὰ δεδομένα καὶ νά ἐξηγήσει τὴ βαθειὰ ἐπίδρασή του στὴν ὀργάνωση τῆς κατοικίας τῆς ἴδιας περιόδου. Εἶναι βέβαια σ' ὅλους μας γνωστὸ πῶς τὸ γεωμετρικὸ καὶ ἀρχαῖκὸ σπιτί — ἀπὸ τὰ λίγα παραδείγματα πού ξέρουμε — διαφοροποιεῖται ἐντονα ἀπὸ κείνο τῆς κλασικῆς περιόδου ὡς πρὸς τὴ γενίκευση τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς καὶ τὴν ὄλη ὀργάνωση τῶν δωματίων τοῦ γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸν κλειστὸ ὑπαίθριον χῶρο. Ἐνα ἀκόμα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα εἶναι ἀσφαλῶς ἡ διαφοροποίηση τῶν δωματίων πού βλέπουν πρὸς Νότο (ὕψηλότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους χώρους τὰ θέλουν οἱ γραπτὲς μαρτυρίες), καὶ ἀκόμα τὸ κοινὸ γνώρισμα ὅλων σχεδὸν τῶν γνωστῶν ἀπὸ τὶς ἀνυσκαφικὲς σπιτιῶν (Ὀλόνθου, Πριήνης, Μαρώνειας, Πέλλας κλπ.) ν' ἀνοίγει ὁ οἶκος, ὁ περισσότερο δηλ. χρησιμοποιούμενος χῶρος, πρὸς Ν. Τὰ νέα αὐτὰ ὀργανωτικὰ χαρακτηριστικά, πού σχετίζονται ἄμεσα μὲ

23. Δ. Λυκουρέλης, ὁ.π., 197 κ.έ.

24. *Οἰκισμ.*, I, VI, 6-8, 31.

25. *Ἀπομνημ.*, III, 8, 9-IX3, 12-13.

26. *Πολιτ.*, 1330b.

27. Πρβλ. J. S. Boersma, *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.* (Groningen 1970), 49: «...Hippodamos joined the commission as a member...».

28. J. S. Boersma, ὁ.π., 48.